

LINDA-SASKIA MENCZEL

De la literă la Cuvânt

*Inscripții ebraice în arta europeană
cu tematică creștină*

Cuvânt-înainte de Cristian Ungureanu

Editura Universității de Vest din Timișoara

2023

CUPRINS

CUVÂNT-ÎNAINTE	7
ARGUMENT	11
1. Scrierea ebraică în arta europeană – în atenția comunității academice	15
1.1 Note asupra textului	19
2. Ebraismul creștin – o punte între religii	21
3. Lașon Hakodeș – în căutarea limbii divine	47
3.1 Ebraica: O limbă – două istorii	51
3.2 Literele în Cabala – creatoare de lumi	60
3.3 Ebraica – o limbă încifrată	65
4. Ebraica în artele vizuale ale Europei creștine	71
4.1 Rolul inscripțiilor în artele vizuale	71
4.1.1 Arta tipografică	78
4.2 Inscripții sau pseudo-inscripții	83
4.2.1 Broderia veșmintelor sau inscripțiile ascunse	89
4.3 Clasificarea obiectivelor inscripțiilor ebraice în arta europeană	100
4.3.1 Încifrarea lucrării	102
4.3.2 Simbol al erudiției	113
4.3.3 Realismul scenei: <i>Titulus Crucis</i>	133
4.3.4 Punte interconfesională: <i>Tetragramatonul</i>	171
4.4 Clasificarea inscripțiilor ebraice în arta vizuală din Europa Creștină după criteriul acurateței textului	198
4.4.1 Pseudo scriere – litere asemănătoare caracterelor limbii ebraice sau cu trimitere la acestea	204

4.4.2 Inscripții care includ combinații aleatorii de litere ebraice scrise corect și semne sau litere din alte alfabeturi sau înșirări de litere scrise corect, însă fără a forma cuvinte.....	211
4.4.3 Cuvinte, fraze și texte parțial corecte.....	222
4.4.4 Cuvinte, fraze și texte corecte, preluate din surse evidente, cum ar fi <i>Biblia</i> , texte cabalistice, cărți de rugăciuni și texte proprii artistului sau comanditarului.....	233
4.4.5 Transliterări în ebraică sau din ebraică.....	245
4.4.6 Titluri, denumiri, nume, semnături.....	253
4.5. Clasificarea inscripțiilor ebraice după ocurența temelor principale.....	258
4.5.1 Cei doi frați: Moșe și Aaron.....	261
4.5.1.1 Tablele Legii.....	265
4.5.1.2 Veșmântul sacerdotal.....	273
4.5.2 Profeții.....	276
4.5.3 Intrarea Maicii Domnului în Templu/Prezentarea la Templu.....	284
4.5.4 Prezentarea lui Iisus la Templu.....	287
4.5.5 Iisus la 12 ani.....	291
4.5.6 Femeia adulteră.....	299
CONCLUZII.....	306
BIBLIOGRAFIE.....	309
LISTA ILUSTRAȚIILOR.....	322
GLOSAR ARTIȘTI.....	355

1. SCRIEREA EBRAICĂ ÎN ARTA EUROPEANĂ – ÎN ATENȚIA COMUNITĂȚII ACADEMICE

Interesul pentru inscripțiile ebraice în operele de artă este relativ recent, majoritatea cărților și articolelor de specialitate datând din ultimii treizeci de ani. Cu toate că este un domeniu de interes nou, obiectul său de studiu se referă, în mare parte, la perioada Iluminismului, cu rare excepții, antrenând un studiu interdisciplinar aplicat destul de rar în domeniul artelor vizuale. Nu este de mirare deci, că cel mai amplu studiu al inscripțiilor ebraice în arta creștină a fost realizat de un lingvist și matematician evreu, Gad Ben-Ami Sarfatti, a cărui *Hebrew script in western visual arts*² din 2001 este etalonul și textul de pornire al multor cercetători, inclusiv al meu personal. Studiile lui Avraham Ronen³, Ruth Menlinkoff⁴, Moshe

² Sarfatti, Gad B. *Hebrew Script in Western Visual Arts*. În: *Italia: Studi e ricerche sulla storia, la cultura e la letteratura degli Ebrei d'Italia*. Vol.13–15, (2001). pp.451–547.

³ Ronen, Avraham. 1993. *Iscrizioni ebraiche nell'arte, Italiana del quattrocento*. În: *Studi di storia dell'arte sul medioevo e il rinascimento, nel centenario della nascita di Mario Salmi: Atti del Convegno Internazionale Arezzo-Firenze*. Florența: Polistampa. (1989). pp.501–624.

⁴ Menlinkoff, Ruth. *Outcasts: Signs of otherness in northern European art of the late middle ages*. 2 vols. Berkeley: University of California Press. 1993.

Barash⁵, Shalom Sabar⁶ au fost analizate în textul lui Sarfatti, care a adăugat și un material original consistent pentru a reda o viziune cât mai amplă asupra inscripțiilor. Cercetări valoroase pe arii și mai restrânse au fost făcute de Dalia Haitovsky⁷ pe lucrările lui Ludovico Mazzolino, a lui Alexander Nagel⁸ despre pseudo inscripții, Mirijam Alexander-Knotter⁹, despre inscripțiile ebraice în arta lui Rembrandt, Harris Lenowitz¹⁰ despre inscripțiile ebraice la Bermejo sau Elisabeth Pilliod¹¹ despre ebraica din *Sfânta familie* a lui Bornzino, Irving Lavin¹² despre primul *Sfânt Matei* a lui Caravaggio, care conține prima parte a evangheliei sale în ebraică originală, Paweł Maciejko¹³ cu un studiu foarte bine documentat despre o inscripție ebraică complexă într-un portret, pentru a aminti doar câteva dintre cele mai cunoscute.

Au fost publicate o serie de antologii cu studii referitoare la ebraism ca subiect de interes pentru comunitatea academică creștină, printre care menționez *Judaism in Christian Art* editat de H.L. Kessler și D. Nirenberg, care conține un capitol semnat de Richard Neer despre încifrările ebraice și biblice ale lui Poussin în picturile sale¹⁴, sau volumul aniversar *Maven*

⁵ Barash M. Hebrew Inscriptions in Renaissance Works of Art. În *Scritti in memoria di Leone Carpi. Saggi sull'ebraismo italiano* / (eds.) D. Carpi, A. Milano, A. Rofe. Ierusalim: Fondazione Sally Mayer. (1967) pp.141–150.

⁶ Sabar, S., Between Calvinists and Jews: Hebrew Script in Rembrandt's Art. În *Beyond the Yellow Badge* (ed.M. Merback). Leiden. (2008). pp.371–404.

⁷ Haitovsky, Dalia. The Hebrew Inscriptions in Ludovico Mazzolino's Paintings. În *Jewish Studies at the Turn of the Twentieth Century: Proceedings of the 6th EAJIS Congress* (Toledo, July 1998). Vol. 2: Judaism from the Renaissance to Modern Times / (eds.) J.T. Borra, A. Saenz-Badillos. Leiden, BRILL. (1999). pp. 133–145.

⁸ Nagel, Alexander, Twenty-Five Notes on Pseudoscript in Italian Art. În: *Anthropology and Aesthetics*. Vol. 59–60. (2011). pp. 228–48.

⁹ Alexander-Knotter Myriam. An Ingenious Device: Rembrandt's Use of Hebrew Inscriptions. În: *Studia Rosenthaliana*. Vol.33, no. 2 (1999). pp. 131–59

¹⁰ Lenowitz, Harris. Hebrew Script in the Works of Bartholomé Bermejo. În: *Ars Judaica*. Vol. 4 (2008). pp.7-20 dar și On Three Early Incidences of Hebrew Script in Western Art. În *Maven in Blue Jeans: A Festschrift in Honor of Zev Garber*, (ed.) Steven L. Jacobs. Shofar Supplements in Jewish Studies. (2008). pp.441–454.

¹¹ Pilliod, Elizabeth. *Regarding the Hebrew in Bronzino's Holy Family* for Bartolomeo Panciatichi. În: *Artibus Et Historiae*. Vol. 31, no. 61 (2010). pp.149-58.

¹² Lavin, Irving. A Further Note on the Ancestry of Caravaggio's First Saint Matthew. În: *The Art Bulletin*. Vol.62, nr.1, (1980). pp. 113-14.

¹³ Maciejko Paweł, A Portrait of the Kabbalist as a Young Man: Count Joseph Carl Emmanuel Waldstein and His Retinue. În: *The Jewish Quarterly Review*, Vol. 106, No. 4 (2016). pp. 521–576.

¹⁴ Neer, Richard. Poussins's Unseless Trasures. În: H. Kessler și D. Nirenberg (ed.) *Judaism and Christian Art. Aesthetic Anxieties from the Catacombs to Colonialism*. Philadephia: University of Pennsylvania Press, (2012). pp.328-58

in *Blue Jeans*, dedicat lui Zev Garber¹⁵, care conține articolul lui Harris Lenovitz menționat mai sus.

De asemenea, am observat că mai multe muzee și instituții de artă au început să adauge și referințe la textul ebraic descrierilor care însoțesc imaginile operelor din custodie, și au apărut expoziții și diferite cataloage expoziționale dedicate fenomenului¹⁶, unele oferind informații complexe despre inscripții ebraice în context istoric și personal al autorului, cum este, de pildă, catalogul expoziției despre Michiel Coxcie, unde autorul Koenraad Jonckhere oferă o viziune care depășește atribuțiile clasice ale unui istoric al artelor¹⁷.

Un ajutor deosebit am primit de la istoricul de artă Gary Schwartz din Țările de Jos, al cărui studiu¹⁸ a fost edificator, și de la Profesorul Ilia Rodov de la departamentul de arte vizuale din cadrul Universității din Ierusalim, a cărui contribuție în domeniul scrierii ebraice în opere de artă este esențială. Am restrâns aria de interes la pictură, sculptură și grafică, cu toate că zona de ilustrații, arta decorativă, numismatică, artă funerară, signalistică și diferite obiecte de cult sau amulete prezintă un număr mare de inscripții. Trebuie menționat că este aproape imposibil de realizat un studiu cantitativ al inscripțiilor ebraice în arta creștină datorită numărului mare al acestora.¹⁹ Așadar, am optat pentru un studiu calitativ, realizând trei tipuri de clasificări, fiecare dintre ele oferind o viziune complementară calității inscripțiilor ebraice în opere de artă creștină.

Acest tip de studiu este facilitat de cantitatea uimitoare de informații pe care le-am găsit online și de bunăvoința instituțiilor de artă europeană care au răspuns pozitiv cererilor mele de a primi imagini sau informații suplimentare, inclusiv a unor colecționari privați care au fost de acord să

¹⁵ Jacobs Steven Leonard (ed), *Maven in Blue Jeans – A Festschrift in Honor of Zev Garber*, Shofar Supplements În: Jewish Studies. West Lafayette, Indiana: Purdue University Press, 2009.

¹⁶ Poate cel mai important catalog expozițional este *The Renaissance speaks Hebrew*, Busi Giulio și Greco Silvana (ed.), Ferrara: SilvanaEditoriale, 2019.

¹⁷ Jonckhere K., *Michiel Coxcie and the Giants of his Age*, catalog expozițional la “Michiel Coxcie: The Flemish Raphael” M-Museum Leuven din 2013-2014, Leuven: Harvey Miller publishers. 2013.

¹⁸ Schwartz Gary, Pseudo-semitism, <http://www.garyschwartzarthistorian.nl/309-pseudo-semitism/>, [Consultat la: 13.10.2019].

¹⁹ Au început să apară platforme pe internet unde oricine poate adăuga imagini cu inscripții ebraice pe care le găsește întâmplător în Europa.

folosesc imagini cu operele pe care le dețin. Mulțumesc pe această cale Ducei de Sutherland pentru permisiunea de a analiza imaginea lucrării lui Poussin *Taina Pocăinței*.

Acest studiu nu se putea face oricând. Accesul la informații, instituții și persoane este facilitat cercetătorului contemporan de creșterea incrementală a datelor de pe internet și deschiderea pe care o serie de instituții universitare și muzeale au arătat-o, în special, în acest an în care pandemia ne-a ținut pe mulți în casele noastre. O serie de manuscrise digitalizate și puse gratuit la dispoziția publicului, cărți și studii de specialitate, vitale pentru cercetarea lingvistică, teologică și artistică, care au fost necesare acestui text, sunt acum disponibile în formă electronică.

1.1. Note asupra textului

Transcrierea cuvintelor sau numelor ebraice necesită o precizare. Literele ebraice care desemnează același sunet prin litere diferite, sau litere identice cu sunete diferite, în funcție de tradiție sau semnele masoretice, sunt transcrise în limba română după cum urmează:

Sunet	Numele literei sau semnului masoretic/vocalei	Litera/semnul în ebraică	Literă transcrisă în limba română
B	Bet	ב	B
V	Vet	ב	V
V	Waw	ו	W
P	Pey	פ	P
F	Fey	פ	F
C	Caf	כ	C
C	Kuf	ק	K
A	Ayin	ע	A
A	Patach	-	A
A	Kameț Chatuf	ְ	A
Mut	Aleph	א	-
I	Yod	י	Y
I	Hirec Katan	יְ	I
H	Hey	ה	H

Ch (guttural)	Chet	ת	Ch
T	Tet	ט	T
T	Tav	ת	T
S	Samech	ס	S
S	Sin	ש	S
E	Segol	ע	E
E	Ṭere	ה	E

Am păstrat ortografia românească pentru cuvintele ebraice. Pentru cuvântul **קבלה** care cunoaște numeroase ortografii în textele internaționale (chabad.org prezintă 24 de variante) am ales varianta acceptată de către Academia Română: *cabala*.

Numele Divin sau numele propriu a lui Dumnezeu, scris cu patru litere ebraice, însă de obicei fără vocale (Tetragramatonul sau Tetragrama), l-am transcris cu cratime pentru a păstra prescripția rabinică care interzice citirea lui (Y-H-W-H).

Traducerile din engleză și ebraică din text îmi aparțin în cazul în care nu am preluat textul tradus din surse. Limba ebraică este abreviată cu *eb*.

Numele personale biblice sunt scrise cu echivalentele lor din limba română modernă, în afara cazurilor unde subliniez numele transliterat direct din limba ebraică. Numele *Iisus* este scris într-o varietate de forme ortografice și am dedicat un fragment acestora, în capitolul care prezintă scena răstignirii, în operele de artă europene.

Toate citatele biblice sunt din versiunea Sfintei Scripturi tipărită sub îndrumarea PF Teoctist, în afara cazurilor în care am menționat alte traduceri.

2. EBRAISMUL CREȘTIN – O PUNTE ÎNTRE RELIGII

În cartea sa *Renaissance and Reformation*, A.C. Adcock afirmă că, în secolul al XVI-lea, influența culturii evreiești colorează civilizația Europei ca niciodată până atunci, prin efectele pe care le lasă în urma ei²⁰. Motivul principal al acestei influențe și conlucrări interconfesionale este studiul academic al limbii ebraice de către cărturarii creștini. Existența temelor creștine alături de litere, texte sau pseudo-scrieri ebraice, conținute de arta europeană, este dovada unei colaborări vii între un artist creștin și un scrib, un colaborator sau un text-sursă din lumea iudaică, dar și a susținerii acestei asocieri de către unii dintre comandarii acestora.

Pentru un cunoscător de limba ebraică, sau măcar familiarizat cu deosebitele ei caractere, o plimbare printr-un muzeu european, real sau virtual, va genera întrebări legate de apariția acestei limbi semite în opere de artă dintr-un spațiu predominant creștin, începând cu Evul Mediu târziu. Întrebări despre motivația inscripțiilor, nivelul de expertiză în ebraică a creatorului lucrării sau colaborarea sa cu un evreu, ori, poate, accesul artistului la texte mozaice, sunt perfect justificate. De ce în opera aceluiași

²⁰ Adcock A.C., *Renaissance and Reformation*, Judaism and Christianity. Vol.II. New York: Ktav Publishing House, Inc., 1969, pp.258-259.

artist uneori găsim dovezi de scriere ebraică corectă și alte ori nu? Ne putem pune problema cine a decis ca acel text sau pseudo-text să facă parte dintr-o operă cu tematică creștină, artistul sau comanditarul lucrării? Sau de ce ar fi fost nevoie de acest efort suplimentar din partea artiștilor de a învăța să scrie într-un alfabet necunoscut, într-o lume în care cea mai mare parte a populației nu știa să citească în limba sa maternă? De ce acest curent apare și apoi dispare ca un val efemer din istoria artei? Voi încerca mai jos să ofer propuneri de răspuns la aceste întrebări, abordând studiul scrierii ebraice din două unghiuri - motivație și tipuri de scriere - fiecare din ele scoțând la lumină o altă fațetă a fenomenului.

Scrierea ebraică în spațiul creștin european apare în desene, ilustrații, gravuri, pictură, sculptură, dar și în artele decorative, cruci, amulete, sigilii, tapiserii, ilustrații, numismatică, până în contemporaneitate, inclusiv în arta digitală sau video. Când facem referire la spațiul creștin european, ne referim, în special, la zonele care s-au desprins de Ortodoxie după 1054, deci la Catolicism, Reformă, Contrareformă și în zona Anglicană, deoarece în interiorul acestor confesiuni înfloresc cu precădere fascinația pentru limba ebraică, fecundând arta vizuală cu caracterele ei mistice, dar și decorative.

În articolul său despre cele mai timpurii incidente ale inscripțiilor ebraice în arta occidentală, Harris Lenowitz²¹ afirmă că acestea se află deja în manuscrise din secolul al XII-lea, ca urmare a schimbării atitudinii Bisericii Creștine față de evrei, începută după Sfântul Ieronim (347-420), cel care a încurajat studiul limbii sfinte, *hebraica veritas*²². El dă exemplu monitum-ul (admonestarea) lui Stephen Harding (abate al ordinului cistercian din Cîteaux, Franța, între 1109-1134) care corectează o parte din textul sacru, folosindu-se adesea de evrei - care sunt socotiți în cuvintele lui van Liere, *experți în propriile scripturi*²³. De asemenea, Lenowitz menționează ilustrația care precedă comentariul la Ieremia din *Biblia Sf. Alban* (cca. 1115), unde textul ebraic este cu siguranță realizat de către un

²¹ Lenowitz. *Three Early Incidences of Hebrew Script*. p. 441.

²² C.f. Furst Alfons, *Hieronymus Askese und Wissenschaft in der Spätantike*, Freiburg: Heder, 2003.

²³ Frans van Liere. *An Introduction to the Medieval Bible*. New York: Cambridge University Press, 2014, p.96.

evreu, ca fiind dovada unei cooperări între un scrib evreu și comanditar, într-un mediu, de altfel, ostil cordialității interconfesionale²⁴. Ebraiștii creștini însă și-au justificat studiul limbii ebraice și prin scrierile sfântului Ieronim, care a subliniat importanța ei pentru înțelegerea deplină a scripturii. Aproprierea creștinilor de textul ebraic, ca obiect de studiu sau ca însemnări integrate în operele de artă, a facilitat validarea propriei credințe prin textul vetero-testamentar²⁵, având întotdeauna ca beneficiari finali creștini și nu evrei, exceptând cazurile când opera era menită să îi convertească pe cei din urmă la cei dintâi, cum vom vedea mai jos. Cărturari creștini, cunoscători ai limbii biblice sau consilieri evrei au existat și înaintea apariției inscripțiilor ebraice în arta creștină occidentală, oferind semnificații ale cuvintelor scripturistice atât din perspectiva culturală a poporului evreu, cât și din perspectiva identității pe care cultura creștină a conferit-o acestuia.

O mare parte din beneficiarii lucrărilor de artă din perioada incipientă a apariției caracterelor ebraice erau analfabeți, aceștia ascultând cuvintele scripturii în latina, la fel de străină lor, din cadrul serviciilor religioase, dar având ca suport vizual parietal, scene biblice din Noul și Vechiul Testament. Așadar, o parte din rolul artistului din Evul Mediu și Renaștere a fost unul pedagogic. De aici și nevoia de a reda cu realism scenele și actorii textului sacru, asigurându-se că privitorul va înțelege despre cine este vorba. De aceea, se pot observa numeroase inscripții ebraice sau pseudo-ebraice pe îmbrăcămintea unor personaje biblice, ca de pildă profeții *Vechiului Testament*, dar și în cazul unor personaje secundare cum ar fi un anonim schimbător de bani, un fariseu sau un rabin a căror identitate la ritul mozaic e doar sugerată. Cu toate că marea masă de privitori nu ar fi știut să diferențieze alfabetul ebraic de alte alfabetice, totuși inscripțiile necunoscute au avut efectul scontat, ducând cu gândul la acel popor ales, dar neascultător, din care s-a născut Cel așteptat de milenii.

Istoricii asociază răspândirea limbii ebraice și a cunoașterii noțiunilor cabalistice cu expulzările evreilor, începând cu Spania anului 1492,

²⁴ Lenowitz, Op.cit., p.441.

²⁵ Courdet Alison. Christian Kabbalah. În: Greenspahn, Frederick E. (ed.). *Jewish Mysticism and Kabbalah. New insights and Scholarship*. New York: Cambridge University Press. 2011. p.159-172.

care s-au refugiat pe teritoriul destul de ostil al Europei, aducând cu ei o cunoaștere mistică care i-a fascinat pe cărturarii creștini, dând naștere ebraismului²⁶.

Înființarea școlilor de *cabala*²⁷, compilarea și editarea manuscriselor *Sefer haBahir*, *Sefer Ieșira* și *Zoharului* (principalele manuscrise cabalistice) și utilizarea evreilor ca traducători, a oferit acces la mistica iudaică la tot mai mulți intelectuali creștini, cu precădere în nordul Italiei²⁸. Este de menționat că apariția cabalei, și chiar ale unor părți din Zohar, sunt pentru unii cercetători cât și pentru mulți dintre adepții săi, anterioare creștinismului sau școlii din filosofice din Alexandria²⁹, ba chiar plasându-i originea în creația Divină, subiect despre care vom vorbi în capitolul 4.2.

Înainte de înflorirea ebraismului în cadrul umanismului, Abraham Abulafia (1240–c.1295), marele mistic medieval, a călătorit în bazinul mediteranean, răspândind noțiuni de cabala³⁰ într-o Europă profund anti-semită. Rabinul Menahem ben Benjamin Recanati (1223-1290) a fost singurul italian care a scris lucrări de cabala cu mult înainte ca aceasta să fie cunoscută de comunitatea academică din Ferrara, centru european

²⁶ Mai pe larg despre ebraismul creștin vezi: Busi, G. *Enigma dell'ebraismo nel rinascimento*, Torino: Nino Aragno, 2007; Bonfil, Robert. *Jewish Life in Renaissance Italy*. Berkley: University of California Press, 1994; Ronen, Avraham. Hebrew Script in European Art of the 15th Century. În *Proceedings of the World Congress of Jewish Studies*. Firenze: Polistampa, (1989) pp.1–8; Burnett S. G., *Christian Hebraism in the Reformation Era (1500-1660)*. Leiden, Brill, 2012; Sutcliffe Adam Hebrew Texts and Protestant Readers: Christian Hebraism and Denominational Self-Definition. În *Jewish Studies Quarterly* Vol:7 nr.4 (2000). pp.319-37. Friedman, Jerome. *The Most Ancient Testimony: Sixteenth-Century Christian-Hebraica in the Age of Renaissance Nostalgia*. Athens, Ohio: Ohio University Press, 1983.

²⁷ Cabala (păstrează scrierea românească a cuvântului): în ebraică קבלה, se referă la „tradiția primită”, este o cunoaștere ezoterică derivată din iudaism, care are ca bază interpretarea și aprofundarea scripturii, studierea cosmogoniei, a numerelor și a literelor pentru a descifra tainele creației și a opera cu acestea în planul fizic pentru restaurarea lumii. Ghematria este studiul corespondentului literelor cu numere, și relația care există între cuvintele care împărtășesc aceeași valoare numerică.

²⁸ Idel Moshe. *Cabala, noi perspective*. București: Nemira, 2000. p.25

²⁹ Frank, Adolphe. *Doctrina Kabbalei, (Filosofia Religioasă a evreilor)*. București: Herald, 2004. p.223

³⁰ Pentru un studiu detaliat al gândirii lui Abraham Abulafia, vezi: Moshe Idel, *Experiența mistică la Abraham Abulafia*, editura Polirom, 2019.